

ДО ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ВЕСІЛЛЯ ШЕВЧЕНКОВОГО КРАЮ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПЕРЕДВЕСІЛЬНОЇ ОБРЯДОВОСТІ)

Олена Громова (м. Київ)

Земля безсмертного Тараса... Так в Україні називають сучасну Черкащину¹. Батьківщина великого Кобзаря – колишній Звенигородський повіт Київської губернії. Нині це Звенигородський, частково Лисянський, Городищенський, Корсунь-Шевченківський р-ни Черкаської обл.² Довгий час тут велася активна боротьба з татарами, знаходилося чимало козацьких осередків, зосереджувався гайдамацький рух. За Російської імперії на цих територіях був поширений патріархальний уклад життя, тому населення зберегло давні народні звичаї та обряди.

Шевченко відвідував рідну Черкащину тричі, під час своїх подорожей з Петербурга до України – в 1843–1844, 1845–1847 та в 1859 рр. після повернення із заслання³. Зустрічі з рідними та близькими, спогади дитинства занурили Кобзаря у народне середовище з його звичаями та обрядами. Змалку Тарасові були відомі народні традиції та близький місцевий фольклор, зокрема весільний. Про це ми дізнаємося з його біографії: коли одружувався в Мар'їнському парубок Михайло Кир'ян, то "покликали на весілля й Тараса Шевченка. Він любив народні пісні і все просив дружок і бояр, щоб співали, танцювали, і сам гарно співав, від них не відставав"⁴. Значно пізніше, перебуваючи в с. Пекарі Черкаського повіту на Правобережжі біля Канева, Тарас Григорович побував на весіллі в сестри Миколи Кириляка, де дуже просив, щоб пісні співали давні, "ото співають, а він записує"⁵.

За два роки до смерті, влітку 1859-го Тарас Григорович гостював у свого троюрідного брата і свояка Варфоломія Шевченка, сім'ю якого він дуже любив. Варфоломій Григорович згадував про це так: "...особливо [полюбив] 11-літнього сина мого Андрія: чи їде, було, куди, чи йде, Тарас раз у раз брав з

собою мого Андрія. Андрій співав йому наші пісні, котрими Тарас, як сам, було, говорить, впивався, і розказував хлопцеві, що означає яка пісня"⁶. Сам Андрій згадував, що дядько Тарас любив співати тих пісень, "де про жіночу долю говориться, ото як вийде дівчина заміж та нещаслива"⁷.

У цей період поет закінчує драму "Назар Стодоля", поему "Тризна", пише поезію "Чигрине, Чигрине", робить багато замальовок відомих історичних місць Черкащини. Краса наддніпрянського весілля на все життя запала в душу Тараса. У багатьох творах він з надзвичайною образністю описував це дійство. Так, у п'єсі "Назар Стодоля" Тарас Шевченко детально змальовує передвесільний обряд сватання, на що звернули увагу окремі дослідники. Тут наведена традиційна розмова старостів із батьками нареченої. Молодий постає перед нами мисливцем-князем, а наречена – кунцею-красною дівцею. "Вся ця розмова свідчить про дотепність та поетичність народного гумору"⁸.

У поемі "Наймичка" також є епізоди, присвячені сватанню:

Розпитали, порадились,
Та й за старостами
Пішов Марко. Вернулися
Люде з рушниками,
З святим хлібом обміненим.
Панну у жупані,
Таку кралю висватали,
Що хоч за гетьмана,
То не сором...⁹

І далі:

Розвернулося весілля.
Музикам робота
І підковам. Вареною
Столи й лави мийуть¹⁰.

У поемах “Гайдамаки”, “Марія”, “Петрусь”, “Невольник”, “Варнак”, “Осика”, “Марина”, “Відьма”, “Слепая”, “Якби тобі довелось”, “Мар’яна-черниця”, у повістях “Капитанша”, “Прогулка с удовольствием и не без морали”, у поезіях “Чого ти ходиш на могилу”, “У неділю не гуляла”, “Москалева криниця” та в багатьох інших творах з етнографічного погляду дуже вдало використано ті чи ті етапи та елементи обряду. Це й покривання молодої, і запрошення на весілля, і прикрашання гільця, і випікання короваю, і заручини, і сватання, і використання весільних рушників, і перезва тощо. Всі ці твори вже були предметом вивчення науковців-етнологів, тож не будемо зупинятися на їх аналізі, який не є головною метою нашого дослідження¹¹.

Науковий інтерес становлять ті пісні, які поет уплітав у тексти своїх поезій та повістей. І як зазначав професор М. Ф. Сумцов, іноді важко визначити, “где кончается заимствование и где начинается личное творчество”¹². У фондах Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України зберігається збірка пісень Андрія Йосиповича Шевченка, племінника Тараса Григоровича по братовій лінії, на якого дуже вплинула зустріч 1859 р. в с. Кирилівка з дядьком¹³.

Неодноразово звертався Шевченко до весільної обрядовості українського народу не лише як поет та письменник, а і як художник. Зокрема, відоме його полотно “Старости”, де відтворене сватання – одна із складових частин обряду українського весілля. Тарас Григорович писав: “Покохавшись літо чи то два, парубок з дівчиною, розпізнавше і уподобавше одно другого, парубок до дівчиного батька і матері посила старостів, людей добромових і на таку річ дотепних; коли батько й мати поблагословлять, то дівчина, перев’язавше старостам рушники через плечі, подає зарученому своєму на тарілці або крамну, або самодільну хустку”¹⁴.

Є. В. Гете наголошував на тому, що той, хто хоче зрозуміти поета, повинен відвідати його батьківщину¹⁵. Тому ми й вирушили на Черкащину, що дала не лише Україні, а й усьому світові генія,

аби зануритися у народне середовище, з’ясувати традиційну структуру весільного ритуалу, що збереглася до наших днів на цій землі. Так, у 2002 р. автором статті було проведено комплексне дослідження весільного обряду в межах Звенигородського, Монастирищенського, Корсунь-Шевченківського та Жашківського р-нів Черкаської обл. Порівнюваними в даній розвідці виступають локалізовані в північно-східній частині Черкащини місцевості – Золотоніський, Драбівський та частково Гребінківський р-ни Полтавської обл., а на заході – Уманський та Христинівський Черкаської обл.

Основна мета дослідження – з’ясування структури передвесільного обряду, його регіональних особливостей. На основі цього планувалося встановити та простежити динаміку весілля Шевченкового краю, охопивши хронологічний період від сер. XIX ст. до кін. XX ст.; виявити зміни та новації в обряді, скориставшись для цього творами Кобзаря. Нам також стали в пригоді художні твори І. Нечуя-Левицького та спогади дитинства О. Кошиця – земляків та шанувальників творчості Т. Г. Шевченка.

Багато інформації почерпнуто і з давніх описів весіль на Черкащині, зокрема, із записів С. Левицького, наукових праць І. Демченка, А. Кримського.

Джерелознавчою базою даної розвідки стали архівні матеріали Наукового фонду рукописів і фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України.

Зверталися ми неодноразово й до наукових робіт українських вчених-етнологів (Н. І. Здоровеги, В. К. Борисенко), у яких вже висвітлювалися особливості структури традиційного весільного обряду Шевченкового краю.

У статті використані також дослідження весільного обряду (сер. XX ст.) в Уманському, Тальнівському, Христинівському, Черкаському р-нах наукових працівників Музею народної архітектури та побуту НАН України Щербань Світлани Олексіївни та Мусатової Ірини Сергіївни; записи в Драбівському, Золотоніському р-нах Черкаської обл. та Гре-

бінківському р-ні Полтавської обл. художника Івана Лисенка, зроблені ним протягом 1965–1995 рр. Оскільки весільні обряди сусідніх територій мають багато спільного, нашим першочерговим завданням було їх виявлення і порівняння. Якщо ранні джерела містили недостатньо змістової інформації, ми використували власні польові матеріали.

На території означених районів передвесільний обряд складався із трьо-, а іноді й чотирьохразової зустрічі (кін. XIX – поч. XX ст.) парубка або його батьків, знайомих із батьками дівчини для з'ясування їх намірів щодо одруження своєї дочки, своєрідна попередня розмова. За місцевою термінологією це т. зв. вивідування, допити. За позитивної відповіді відбувалося сватання (сватання, старости, по рушники), в кінці якого обмінювалися хлібом і в'язали старостам рушники. Тоді ж у молодого з метою ознайомлення з його господарством робили гостину (оглядини, розглядини). Останнім етапом передшлюбної частини було святкування отриманої згоди молоді на шлюб (заручини, змовини, могорич, сватання)¹⁶.

Перша зустріч батьків нареченої і посередників від молодого планувалася на вечір у свята або в будні дні, окрім понеділка. Старостами мусили бути поважні та мудрі люди, які добре зналися на традиціях сватання, уміли вести розмову та складно говорити. Адже саме від них залежав успіх сватання. Найчастіше сватами обиралися родичі молодого (дядько, старший одружений брат, хрещений батько).

У призначений день старости разом із нареченим, взявши із собою хліб, пляшку горілки, а інколи й ковбасу, сало¹⁷, заходили до хати дівчини, віталися і починали традиційну промову про мисливців, що натрапили на слід куниці.

Так, у весіллі, записаному в 1845 р. С. Левицьким на Богуславщині, зустрічається розлогий опис процесу сватання, що складається із промови про бичка, "що внадився у ваш двір до вашої телиці, то ми й прийшли так зробити, щоб було добре, як Бог pomoже, а ви позволите"¹⁸, пригощання старостів, обміну хлібом та

в'язання рушників старостам¹⁹.

В архівних матеріалах поч. XX ст. у Черкаському повіті знаходимо поширене питання старостів про те, "чи не продаєте соломи?", "чи не наймаєте наймичку навіки?"²⁰. Тобто, на той час (сер. XIX – поч. XX ст.) на досліджуваній території вживалися дві приповідки при сватанні – про куницю і про теличку з бичком, та певні запитання побутового характеру (які обов'язково передбачали втрату чогось із хати господаря, тобто батька нареченої). У деяких селах колишньої Уманщини в 1930 р. з'являється ще одна приповідка про ягничку²¹.

У цих матеріалах є також зауваження про те, що розглядини в молодого робилися, якщо була потреба ознайомлення родичів нареченої з господарством майбутнього зятя.

Через кілька днів після сватання збиралися у хаті засватаної дівчини на змовини, на яких домовлялися про подарунки родичам та призначали день весілля. Крім змовин, текст С. Левицького повідомляє про влаштування остаточного зібрання у молоді в неділю або певний святковий день, що мало назву "сватанье торжественное". Напередодні, здебільшого в суботу, в обох хатах випікали коровай та шишки з усіма церемоніями, а молоді в цей час запрошували на сватання.

У записах С. М. Терещенка 1926 р. в с. Попівка (нині Звенигородського р-ну), підготовлених до друку А. Кримським, зустрічаємо опис довготривалого етапного процесу сватання. Воно передбачало отримання рушників старостами, благословення батьків (четвер), відвідування батьків молоді оселі молодого зі спільною трапезою обох родин, досягнення домовленості про сватання (п'ятниця). Тут А. Кримським зазначено, що цю велику гостину "як де то звать заручини і "в суботу в молоді цілий день готуються до сватання"²². Саме ж сватання (заручини) відбувається з усіма урочистостями в неділю ввечері. Тут присутні не лише родичі молодого та молоді, а й з'являються старша дружка і старший боярин. Окрім традиційного частування, йде обговорення, які кому подарунки мають бути та їх кількість²³.

У весіллі із с. Свидівка Черкаського повіту сватання постає як невизначене по днях брання рушників, обмін хлібом, могорич, призначення дня весілля та домовленість про подарунки і придане молодій. При цьому, “угостившись, скільки кому і какъ Богъ на душу положить”, розходились, а молодий залишався ночувати в хаті молоді²⁴.

У с. Чагів Оратівського р-ну нами зафіксовані переговори до сватання. “На допити, чи віддадуть дівчину за парубка, посилається більше всього яку-небудь жінку (родичку парубка), яка питає не тільки батька та матір молоді, але ж і саму молоду”²⁵. Якщо по цій розмові не буде відмови, “то на другий день під вечір батько парубка кличе якого-небудь свого родича або доброго сусіда, бере хліб і пляшку горілки, а коли має пасіку, то заправлену медом, і йдуть до хати молоді, вітають, кладуть на стіл хліб і ставлять принесену пляшку горілки”²⁶. Ведуть розмови здебільшого на господарські теми, а саме – про урожай та худобу. А потім запитують, чи погоджуються батьки та сама молода “бути синові дружиною”²⁷. При загальній згоді “мати молоді ставить на стіл зготовану закуску: сало, огірки солони, вареники з сиром і колотуху (сир, розмішаний зі сметаною або солодким молоком) або просто сметану, а батько молоді розрізує на куски принесений або свій хліб, а коли є, то паляницю, і просить пришлих сідати за стіл”²⁸. Вечеряють, бажають собі та молодим всіляких благ, здоров’я та гарного життя. Отримують хліб від батьків молоді та опівночі йдуть додому. “Оцей звичай у нас називається “могорич”, або “вже за молоду запили могорич”²⁹.

На сватання ж ішов “батько парубка з чоловіком, своїм або дружини своєї родичом, або кумом, або сусідом – теж пожилим чоловіком – жонатим, або вдовцем”³⁰. Не повинні бути присутніми при цьому молодий та його мати. Також не ходили на сватання у будні дні та в піст. Вже в 1930-х рр. поступово занепадає традиція в’язання старостів рушниками: “ні дівчина, ні її родичі не перев’язують ні рушниками, ні хустками, а іноді – і то, ще до революції, молода давала батькові паруб-

ка один вишитий заполоч’ю рушник, але ж теперичка не залишили”, “на могорич нікого не скликають”³¹. Засватана дівка в цьому регіоні ніякої відзнаки не носила. Коли молодь дізнавалася про сватання тієї чи тієї дівчини, то зазвичай використовувала різноманітні небилиці як щодо неї, так і щодо парубка³². У с. Роги під час сватання місцеві парубки намагаються всіляко зашкодити молодій, тому бешкетують, “виносять ворота й кричать: “кабак”, щоб дівчина вручила цьому парубкові гарбуза”³³.

Оскільки в селі один одного знали, то “розглядин – ніяких нема”³⁴.

Заручини існували тут до революційного періоду, а “з часу революції їх скасували”³⁵.

У записаному в 1930 р. А. Кудрицькою весіллі в с. Роги колишнього Уманського округу є відомості про переговори на передодні сватання – договір, з обміном хлібом та домовленістю про весілля. “Перед сватанням батьки парубка йдуть до дівки на договір. Батьки приходять увечері з могоричем...”³⁶. Привітавшись, розповідають про ягничку, що нібито “десь одбилася”³⁷. Отримавши згоду на сватання, свати вечеряють, обмінюються хлібом та домовляються про весілля. Тоді ж “укупі з батьками дівчини йдуть до парубка на оглядини”³⁸. Саме ж сватання відбувалося в інший день. Старости “беруть із собою горілку та два хліби, позичені в сусід”³⁹.

Тут сватання передбачало могорич, перев’язування старостів та молодого рушниками або хустками. Присутніми при цьому були родичі молоді. Молодий залишався ночувати в молоді⁴⁰.

Отже, з матеріалів, записаних у сер. XIX – на поч. XX ст., ми дізнаємося про довготривалий кількадечний процес, який сприймається як об’ємна за часом та кількістю обрядових дій церемонія. І як відмічають самі дослідники, назви різняться, але їх функції та зміст тотожні.

Аналогічний варіант сватання – структуру, промови, ритуальні дії – подає А. Кримський, який також підтверджує сталість цього обряду в першій чверті XX ст.⁴¹ та П. Чубинський⁴². Особливо вражає подібність, а часом і тотожність

відповідей старостів як у Шевченка, так і в наукових розвідках.

Із поступовими соціальними змінами в селі ці елементи сватання у 30–40-х рр. ХХ ст. зникають і залишається лише обряд, який побутує і сьогодні, маючи трансформовані форми⁴³. Наші записи також підтверджують те, що колишня розвідка у вигляді допитів, вивідування у кін. ХХ ст. на окресленій території більше не застосовується.

Передвесільний етап уже виступає у вигляді одноразової зустрічі – сватання, якщо наречені самі домовились заздалегідь (с. Сарни, с. Летичівка, м. Монастирище). Записано такі свідчення про це: “А чого його ходит, як усе й так ясно, нима часу на то!”⁴⁴. Інколи фіксується дворазова зустріч родичів наречених (с. Моринці, с. Тарасівка, с. Новоукраїнка, с. Тетерівка, смт Стеблів). Аналогічна ситуація існує як на заході Черкащини (с. Краснопілка Уманського р-ну), так і на північно-східному порубіжжі (Золотоніському, Драбівському р-нах Черкаської обл. та Гребінківському р-ні Полтавської обл.). Триразова зустріч обох родин трапляється досить рідко і скоріше є винятком (с. Бачкурине, с. Зарубинці).

Крім згаданих уже означень, сватання на досліджуваній території інколи називають *по рушники* (с. Тарасівка, с. Бачкурине). Є свідчення, що спочатку відбувалося сватання, а згодом, через тиждень міг бути *договір* про призначення дня весілля, про придане, про подарунки родичам. Цю зустріч тут називали: *договор* (с. смт Стеблів), *договір* (с. Тетерівка, с. Краснопілка, с. Стецівка), *попити горілки* (с. Бачкурине), *могорич* (с. Владиславчик), *домовини* (с. Зарубинці). Або ж напередодні сватання влаштовували “змовини” – коли старости прийдуть” (с. Тарасівка, с. Моринці, с. Шевченкове). За нашими даними, в досліджуваній період ці дві обрядодії зазвичай не розділялися і проводилися в один день.

У східних районах Черкаської обл. проводилися розглядини через тиждень після сватання, у вигляді домовленості про день весілля, *посаг* молоді та кількість весільних гостей⁴⁵.

Дієво розлогі *заручини* як окремий

заклучний етап сватання, що був описаний у повісті “Старосвітські батюшки та матушки” І. Нечуя-Левицького, проводили дуже рідко, фіксуються поодинокі їх випадки в Монастирищенському р-ні у вигляді спільного застілля та обговорення деталей весілля. Пізніший варіант заручин (1930 рр.) записано в с. Чагів Уманського округу. Ці описи допомагають простежити певну трансформацію та нівеляцію ритуалу.

Оскільки спрощення колишніх весільних обрядів триває, ми не маємо змоги чітко визначити етапи й особливості передвесільного обрядодійства на означеній території. Про причини та наслідки такого явища мовилося в попередніх дослідженнях автора цієї розвідки⁴⁶.

До цього часу в деяких селах Корсунь-Шевченківського та Монастирищенського р-нів під час сватання побутує розповідь про продаж чорної телиці. Зустрічалися нам також розповіді про “ягничку, яка тут заблукала” (с. Тарасівка, с. Новоукраїнка). У с. Оксанино Уманського р-ну в 1969 р. зафіксована згадка про лисичку, що “забігла до вас у двір, треба пошукать”⁴⁷.

Про сватів, які отримали відмову та не висватали вказаної дівчини, говорять: “котили гарбуза – од столу до дверей” (с. Стецівка), “потягли гарбуза”, “гарбуза дали чи потягли” (с. Зарубинці, смт Стеблів). Але при цьому ніколи його не вручають (кін. ХХ ст.).

У записах А. Кудрицької натрапляємо на ще одну складову передвесільного циклу. “А в п’ятницю, перед весіллям, увечері, старша дружка й боярин торочать рушники. Потім, повечерявши, молодий лягає спати з молодію, а боярин із старшою дружкою, при чому вона не має права відмовитися”⁴⁸. Зафіксовані торочини як “день перед весіллям” також і в 1930-х рр. у с. Чагів Оратівського р-ну⁴⁹. Дослідження сучасних етнографів на Уманщині підтверджують, що цей обряд був ще відомий у 50–60-х рр. ХХ ст. Перед весіллям, за тиждень, до молоді сходилися дружки співати весільних пісень, шити наволочки, рушники. У п’ятницю торочили рушники⁵⁰. Є певні відомості про

торочини і в Христинівському р-ні. Окрім підготовки до весілля, “той квітку робив, а ті торочки робили”, друзки вивчали весільні пісні, “а хто є в хаті, підказують їм, баби підказують, а тоді знали, всі знали весільні пісні, а тепер нема”⁵¹. Головне завдання молоді – приготувати рушники, якими молода повинна була обдарувати всіх гостей⁵². У записах весілля у 1969 р. на Уманщині термін “торочини” ніде не згадується, а натомість повідомляється, що “перед весіллям до нареченої приходять на вечорниці друзки і бояри – співають весільних пісень, веселяться, танцюють”⁵³. Наші ж матеріали не фіксують цього дійства.

До початку весільного обряду зранку в суботу в селах Монастирищенського, Жашківського р-нів до цього часу побутують поминальні обіди. Так, наприклад, у с. Летичівка та с. Зарубинці Монастирищенського р-ну до початку випікання весільного хліба збираються сусіди та найближча родина в хаті молоді чи молодого і поминають померлих родичів.

Поминання померлих родичів згадується і в записах весілля у м. Монастирищі в 1903 р., зроблених І. Демченком⁵⁴.

Отже, спираючись на відомості, які були зібрані нами, можемо зробити висновок, що обряд сватання кінця ХХ ст. зберігає низку особливостей на обстеженій території. Це традиційні промови старостів про куницю, відмова або ж виявлення згоди сватаної дівчини, обмін хлібом, подання рушників, могорич. Але, разом з тим, простежується певна трансформація обряду: скорочення та спрощення сватання, відсутність певної атрибутики (с. Стецівка Звенигородського р-ну, с. Бачкурине Монастирищенського р-ну та ін.). Особливо це стосується сіл, географічно наближених до міст, та районних центрів.

Другий найсталіший та найважливіший момент передвесільного ритуалу – це випікання обрядового хліба та печива.

Знаходимо у Шевченка:

Через тиждень молодіці
Коровай місили
На хуторі. Старий батько

З усієї сили
З молодицями танцює
Та двір вимітає,
Та прохожих, проїжджачих
У двір закликає,
Та вареною частує,
На весілля просить⁵⁵.

Сонце – так називали коровай в Золотоніському, Драбівському р-нах, або *короваль* – на Уманщині. У Черкаському, Городищенському р-нах фіксується назва – *коровгай*. Починали випікати його в суботу: “В суботу спечемо коровай та шишки, а в неділю й до вінця”⁵⁶.

Архівні матеріали та більш давні записи весіль свідчать, що коровай був круглої форми (сер. ХІХ – поч. ХХ ст.).

Проте ми з’ясували, що цей виріб досить часто зустрічається квадратний або прямокутний, що відповідає формам, у яких він випікається (с. Стецівка, с. Тетерівка, с. Сарни). Коровай круглої форми досьгодні поширені у селах Корсунь-Шевченківського р-ну⁵⁷.

Весільний хліб по центру прикрашали великою шишкою та маленькими з боків, також голубцями, листочками та квіточками. У смт Стеблів співають:

Короваю, раю, я ж тебе прибираю,
У золоті квіти, щоб любились діти.

Оперізували коровай качалочкою у вигляді коси. “Коровай покладали на віці од діжі й обліпили віко навкруги восковими свічечками, на котрих ледве було примітно білі плями огню. З печі вигребли жар”⁵⁸. І приспівували (смт Стеблів):

Ми діло зробили, коровай зліпили,
Коровай зліпили і в піч посадили,
У піч посадили, цей дім звеселили.

Жар міг вигрібати й чоловік, якого спеціально запрошували для цього, називаючи його “*помело*” (смт Стеблів), “*дружба*” (с. Бачкурине). Він танцював по хаті, жартував. Йому приказували:

Наш дружба не вдався, (2 р.)
Сім літ не вмивався,
А восьмого року

Повели до потоку,
Взяли його вмили,
Череслом підголили,
Перевеслом підперезали,
До короваю взяли⁵⁹.

Обов'язковим було й частування коровайниць за столом. "Поки коровай пікся, молодиці пили, полуднували, цокотали та приспівували до короваю, щоб він випікся, й виріс вгору, як гора"⁶⁰. Подавали жіночкам "і холодець, і капусту"⁶¹.

Кожній коровайниці дарували *шишку* (с. Тетерівка Жашківського р-ну, с. Тарасівка, с. Новоукраїнка Звенигородського р-ну, с. Краснопілка Уманського р-ну, с. Христинівка, с. Ботвинівка Христинівського р-ну, смт Стеблів Корсунь-Шевченківського р-ну) або *пташечку* (с. Сарни Монастирищенського р-ну), як гостинець для дітей. Це було завершальним етапом випікання весільного хліба.

Траплялося, що заможні селяни чи священики, одружуючи своїх дітей, відмовлялися від традиційно випеченого короваю, шишок, виправдовуючись тим, що "це дуже простий звичай" або "це буде не по-модньому". Такі дії привселюдно обговорювалися і засуджувалися: "Це не весілля, а якась дитяча панахидка з маковниками та коржиками", "ні короваю тобі, ні шишок, ні весільних пісень по старому звичаю..."⁶².

За звичаєм, коровай прикрашали барвінком і калиною. Їх символіка традиційна для всієї Черкащини: барвінок – символ вічності та безсмертя, а калина – чесності та краси⁶³.

У кін. XIX ст. для оздоблення короваю використовували й блискучий папір: "... на застеленому столі стояло соснове гільце, обквітчане колосками вівса, калиною та барвінком. На столі лежав здоровий коровай, обтиканий голубами, позолоченими сухозліткою; кругом короваю лежали шишки"⁶⁴.

Знаходимо підтвердження цього і в статті В. Ястребова, який детально описав коровай на досліджуваній території⁶⁵. На жаль, ніхто з респондентів старшого віку не згадав звичаю прикрашати весільну випічку "позліткою".

Отже, на означеній території до

сер. XX ст. коровай випікали круглий. Пізніше його форма змінюється на продовгувату, лише в селах Корсунь-Шевченківського р-ну залишається кругла. Структура традиційна – трьохшарова, атрибути – гроші, цілі яйця. Традиційні прикраси – шишки, квітки, голубки (пташечки), колоски, листочки, хрест. Обвідка – коса. Різноманітність елементів прикрашання короваю, його форми спонукають, при необхідності, використати метод картографування.

Черкащина славиться найбільшим асортиментом виробів із тіста, котрі випікаються до весілля і в наш час. Окрім короваю, це шишки, лежінь, калач "гласся" або калач "дивень", борона, качка (голубка), пташечки, пироги, курінь, щітка, кужіль або праник, колач простий та колач парний, шишка велика для свахи, хліб, паляниці.

Всі ці вироби виготовляють як у молоді, так і в молодого в суботу, крім шишок, які випікають раніше (вівторок-середа). З ними майбутні наречені ходять запрошувати на своє весілля, їх роздаровують учасникам весілля, тому й випікають біля двохсот штук.

Схоже призначення і в колача простого – зробленого із двох качалочок, переплетених між собою і обведених обручиком із тіста, його ширина – 10 см, а довжина – 30 см. Поширений у селах Монастирищенського, Жашківського р-нів. У архівних матеріалах 1930 р. на Уманщині є відомості, що, запрошуючи, молоді "дають для батьків великі калачі, а для родичів – маленькі шишки"⁶⁶.

Ніде не траплялася нам "шишка княжецька", прикрашена калиною, житніми колосками, виробленими із тіста пташечками. Вона спеціально випікалася "въ подарокъ жениху"⁶⁷. А також "шишки особаго типа, пышніе предыдущихъ, преимущественно для подарка старшей дружкѣ... украшенная голубками и маленькими шишечками и позолоченная, которая представляет собою миниатюрное повторение короая"⁶⁸.

Важливим етапом обряду слід вважати запросини на весілля. Якщо родичі жили далеко, повідомляли їх і за тижень, і за кілька днів (переважно в субо-

ту, напередодні весілля, коли готували коровай). Молодий ходив лише з боярином, а молода – зі старшою дружкою та гуртом дівчат-дружок, які весь час співали “на шляху” і до хати не заходили.

Молода, гарно вбрана, у вінку, тримала в руках невеличкий вишитий рушник, а дружка повну хустку шишок. Проказавши традиційне запрошення, вони тричі кланялися, молода цілувала всіх присутніх, а дружка клала шишку на стіл (сміт Стеблів). “Молода поспішає, бо до заходу сонця треба бути вже вдома”⁶⁹.

Не менш важливий аспект обряду – виготовлення весільного деревця, або, як тут кажуть, “*дівич-вечір*”, “*дівит-вечор*”⁷⁰. За традицією проводився у суботу, ввечері.

На Уманщині дівич-вечір раніше називали “*головицею*”. “Справляють його в старшої дружки. Молода частує дружок горілкою та всією стравою”⁷¹.

У давніших записах згадується деревце сосни⁷² чи ялинки, пізніше вишні. Т. Шевченко писав: гільце – “не немецкая елка, а [...] непременно украшение свадебного стола у малороссиян”, тобто особливість українського і взагалі слов'янського весілля⁷³.

Прикрашали цей предмет пучечками калини, барвінку, вівса, васильок:

Ой у місті, місті бубни б'ють,
А в нашій домі гильце в'ють,
Із червоної калини,
Із хрещатого барвінку,
Із запашного васильку⁷⁴.

Переважно на всій досліджуваній території гілечко в'ють і до цього часу як у молоді, так і в молодого. Лише на Жашківщині траплялися випадки, що “у молоді гильця не було”⁷⁵. А тільки в нареченої гильце із сосни прибирають в Корсунь-Шевченківському р-ні (сміт Стеблів, с. Комарівка) та в суміжному з ним Богуславському р-ні Київської обл.

Зараз у якості гильця виступають ялинка чи сосна, а на гильце з вишні ми натрапили в с. Летичівка та прилеглих до нього сіл Монастирищенського р-ну. На Уманщині та в Христинівському р-ні весільне деревце роблять “з вершечка

вишні, а то – з ялини чи сосни”⁷⁶. У с. Бачкурине Монастирищинського р-ну та с. Тетерівка Жашківського р-ну гілечко з вишні до цього часу прибирають неодруженим молодим на похорони⁷⁷.

Сосонку чи ялинку для весільного деревця приносить боярин, про що й співається у піснях: “Ой до бору, бояри, до бору...”, “Як не будеш гілечка давати...”. Ставлять гильце в круглу хлібину, спеціально випечену для нього (с. Летичівка), або хрестовину “перехрестинку” (с. Сарни).

Запрошувала на дівич-вечір подруг наречена. “Приходила до мене молода і просила: “Прийди до мене на дівит-вечір, поспіваєм!” Покладе шишку на стіл. Поцілує. Та все кланяється, кланяється!”⁷⁸. Зібравши дівчат, молода з ними йшла до молодого гильце прикрашати. Дружки ходили у віночках, причому взимку без хусток: “Дивись, не п'яні, а йдуть і співають. Не чують і мороза!” – казав сусід мій Юхим”⁷⁹.

Молодий і молода першими прив'язували дві квітки на самий вершечок. Маємо такі свідчення про це: “Вилазят на стілець, одне проти одного, в'яжуть у горі на гильці дві великі квітки з калини і через стіл цілуються, щоб усе в парі робить” (сміт Стеблів). “Калина на верху – це як честь дівчини було”⁸⁰.

Докази того, що першу квітку вивішує старша дружка, виникають спорадично в селах Звенигородського р-ну. Хлопці ніколи не уквітчували гильце (с. Моринці). Старша дружка тричі просила дозволу в старости та підстарости уквітчувати гильце для молодого⁸¹.

У сміт Стеблів співають:

Благослови, Боже,
Пречиста Госпоже,
Гілечко звити,
Цей дім звеселити.

Частували дружок як у хаті молодого, так і в молоді. Але дорогою від майбутньої свекрухи до домівки молоді дружки співали, що “їм їсти не давали, намішали полови, щоб ми в роті покололи”⁸².

Про те, що на дівич-вечорі було весело, бо запрошувалися музики, які ходили

за молодим, співається у пісні, записаній у с. Тетерівка:

Не йдїть молодиці до нас гільця вити,
Зів'ємо ми самі, краще як із вами,
З скрипками, з цимбалами,
З молодими буярами.

Окрім традиційного застїлля, дружки багато співали як веселих, так і жалібних пісень: "Ой у полі, там криниченька..."; "Славний вечір, дівит-вечір..." На жаль, з часом ці пісні забуваються і зникають.

Прикрашали гільце не лише барвінком, а й паперовими квітами та стрічками, цукерками, колосками пшениці, жита (с. Летичівка), свічками (с. Зарубинці). У с. Стецівка співають при цьому (очевидно, маючи на увазі подруг молодї):

Чорняві квіти в'язали, (2 р.)
Біляві в вікна заглядали,
А русяві дивилися,
Та й собі навчилися.

В кінці (сміт Стеблів):

Ми діло зробили,
Ми гілечко звили, (2 р.)
Цей дім звеселили.

По-різному гільце й використовували: роздавали по гілочці разом із коро- ваєм, причому молодим завжди залишали верхівку деревця та центральну шишку із хліба (с. Летичівка, с. Зару-

бинці, с. Владиславчик)⁸³, або ж устроювали в дах хати молодї, де воно й знаходилося під час весїлля (с. Тетерівка).

Зазначимо, що обряд прикрашання весільного деревця... хоч і зберігся, але втратив своє функціональне призначення. На сьогодні – це спрощена вечїрка, яка проводиться у одного з подружжя, найчастіше – у молодї. Ніколи не проводиться у старшї дружки. Символічне прощання молодих зі своїм дївуванням і парубкуванням зникає у досліджуваній період. Дівич-вечїр наповнюється іншим змістом.

Змінився і одяг молодих. Поступово виходять із вжитку народне весільне вбрання та основна атрибутика. Ми вже звертали увагу на цю проблему, відзначивши зміни та новації у весільному обряді смт Стеблева Корсунь-Шевченківського р-ну⁸⁴.

Традиційно на сучасних весїллях використовуються рушники, які завжди були, є і будуть окрасою та національною ознакою українського народу. На фотографіях із с. Моринці Звенигородського р-ну Черкаської обл. зафіксоване весїлля 50–60-х рр. ХХ ст. На фото № 1 бачимо приклад використання рушника як частини одягу молодї. У ті часи молода ще була підперезана рушником, що було пов'язано з традиційним водінням її по селу за рушник⁸⁵. У руці наречена тримала ще й маленький рушничок – "маха-





ло". На фотографії № 2 продемонстровано використання рушників як основного атрибуту при благословенні наречених.

Ритуал весілля у Шевченковому краї збережений і весь час трансформується, має тенденції до розвитку. Тому й потребує певних зусиль для вивчення та дослідження його в контексті сучасності.

¹ Шевченків край. Фотопутівник. – К., 1989. – С. 7.

² Орел Л. Народна звичаєво-обрядова культура Шевченкового краю // Матеріали Міжнародної наукової конференції "Діяльність музеїв просто неба у збереженні культурної спадщини та відродженні духовності народу". – К., 1997. – С. 13.

³ Шевченків край... – С. 7.

⁴ Загайко П. Полтавські дороги Кобзаря. – Полтава, 1990. – С. 9.

⁵ Беяшевский Н. Рассказы крестьян с. Пекарей о Т. Г. Шевченко // Киевская старина. – 1894. – Ч. 2. – С. 169.

⁶ Шевченко В. Споминки про Тараса Григоровича Шевченка // Спогади про Тараса Шевченка. – К., 1982. – С. 31.

⁷ Черкаський край – земля Богдана і Тараса. – К., 2003. – С. 190.

⁸ Кравець О. Діяльність Т. Г. Шевченка в галузі етнографії. – К., 1961. – С. 58.

⁹ Шевченко Т. Твори в п'яти томах. – Т. 3: Драматичні твори, повісті. – К., 1985. – С. 233.

¹⁰ Шевченко Т. Знач. праця. – С. 236.

¹¹ Шубравська М. Весільні обряди у творчості Т. Г. Шевченка // НТЕ. – 1983. – № 2 (березень–

квітень). – С. 42–49.

¹² Сумцов Н. Этнографизмъ Тараса Шевченка. (Памяти В. Ф. Миллера) // Этнографическое обозрение. – 1913. – № 3–4. – С. 102.

¹³ Шубравський В. Т. Г. Шевченко і пісня його краю // НТЕ. – 1977. – № 3 (травень–червень). – С. 45.

¹⁴ Шубравський В. Знач. праця. – С. 49; Кравець О. Сімейний побут і звичаї українського народу. – К., 1966. – С. 66.

¹⁵ Шевченків край... – С. 8.

¹⁶ Борисенко В. Весільні звичаї та обряди на Україні. – К., 1988. – С. 89–90.

¹⁷ Наукові архівні фонди рукописів та фонозаписів ІМФЕ ім. М. Рильського (далі – НАФРФ). – Ф. 1–4, од. зб. 328. Весілля. – 53 арк. – Свадьба в деревне Свидовке Черкасского уезда Киевской губернии. – Арк. 1–10.

¹⁸ Описание свадьбы и свадебных обрядов украинских малороссиян (в Богуславщине). Составлено священником села Стеблева Симеоном Левицким в 1845 году. // НТЕ. – 1972. – № 2. – С. 86.

¹⁹ Там само. С. 83.

²⁰ НАФРФ. – Ф. 1–4, од. зб. 328... – Арк. 3.

²¹ Там само. – Од. зб. 206, Арк. 61.

²² Кримський А. Звинигородщина з погляду діалектичного та етнографічного. – К., 1930. – С. 83.

²³ Там само.

²⁴ НАФРФ. – Ф. 1–4, од. зб. 328... – Арк. 4.

²⁵ Там само. – Од. зб. 327. – Весілля. Передруки різних авторів 1928–1930 рр. 48 аркушів. – Весілля в с. Рогах Гуманської окр. Зап. Антоніна Кудрицька від селян Івана та Наталі Черчень, 1930 р. – Арк. 13–19. – Весілля в

- с. Чагові Оратівського р-ну Гуманської окр. Записано М. Мельничук від Ярини Заїки (64 р.), 1930 р. – Арк. 20. – С. 20.
- ²⁶ Там само. – Арк. 20–21.
- ²⁷ Там само. – Арк. 21.
- ²⁸ Там само. – Арк. 21.
- ²⁹ Там само. – Арк. 21.
- ³⁰ Там само. – Арк. 22.
- ³¹ Там само. – Арк. 22.
- ³² Там само. – Арк. 22.
- ³³ Там само. – Арк. 14.
- ³⁴ Там само. – Арк. 22.
- ³⁵ Там само. – Арк. 22.
- ³⁶ Там само. – Ф. 1–5, од. зб. 393. Весілля в с. Рогах Гуманської округи, 1930 р. – Арк. 61.
- ³⁷ Там само. – Арк. 61.
- ³⁸ Там само. – Арк. 61.
- ³⁹ Там само. – Арк. 62.
- ⁴⁰ Там само. – Арк. 61–62.
- ⁴¹ Кримський А. Зазнач. праця. – С. 78–83.
- ⁴² Чубинский П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край. – СПб., 1877. – Т. 4. – С. 581–582.
- ⁴³ Борисенко В. Нова весільна обрядовість в сучасному селі. – К., 1979. – С. 29.
- ⁴⁴ Записано 3.09.2002 р. у с. Сарни Монастирищенського р-ну від Семененко Раїси Карпівни, 1943 р. н.; записано 6.09.2002 р. у с. Летичівці Монастирищенського р-ну від Хлипавки Ніни Іванівни, 1932 р. н.
- ⁴⁵ Лисенко І. Весілля у селі Золотоношка Драбівського р-ну на Черкащині // Українська родина. – К., 2000. – С. 160.
- ⁴⁶ Громова О. Трансформація весільної традиції у сер. XIX – кін. XX ст. (на матеріалах, записаних у с. Стеблів Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл.) // Матеріали до української етнології. – К., 2003. – Вип. 3 (6). – С. 40–42.
- ⁴⁷ НАФРФ – Ф. 14–3, од. зб. 1151. Пересунько О. В., с. Оксанино Уманського р-ну Черкаської обл. 36 рукопис. арк. – Арк. 2.
- ⁴⁸ Там само. – Ф. 1–4, од. зб. 327... – Арк. 14.
- ⁴⁹ Там само. – Арк. 23.
- ⁵⁰ Щербань С. Весілля у селі Краснопілка на Уманщині // Українська родина. – К., 2000. – С. 177.
- ⁵¹ Щербань С. Звіт про відрядження до Христинівського, Уманського, Маньківського р-нів Черкаської обл. – 2005 р. – Липень. – С. 3.
- ⁵² Здоровега Н. Нариси народної весільної обрядовості на Україні. – К., 1974. – С. 78.
- ⁵³ НАФРФ. – Ф. 14–3, од. зб. 1151... – Арк. 2.
- ⁵⁴ Демченко І. Весілля у містечку Монастирище Липовецького повіту Київської губернії, 1903 р. // Весілля. – К., 1970. – Ч. 1. – С. 147.
- ⁵⁵ Шевченко Т. Зазнач. праця. – С. 233.
- ⁵⁶ Нечуй-Левицький І. Твори в двох томах. Т. 2: Повісті та оповідання. – К., 1986. – С. 349.
- ⁵⁷ Записано 28–29.08.2002 р. у смт Стеблів Корсунь-Шевченківського р-ну від Суходольської Лідії Василівни, 1939 р. н.; записано 30.08.2002 р. у смт Стеблів Корсунь-Шевченківського р-ну від Соколової Хведори Гнатівни, 1908 р. н.
- ⁵⁸ Нечуй-Левицький І. Зазнач. праця. – С. 350–351.
- ⁵⁹ Записано 7.09.2002 р. у с. Тетерівка Жашківського р-ну від Часовенко Евдокії Арехтеївни, 1917 р. н.
- ⁶⁰ Нечуй-Левицький І. Зазнач. праця. – С. 350–351.
- ⁶¹ Записано 7.09.2002 р. у с. Тетерівка Жашківського р-ну від Часовенко Евдокії Арехтеївни, 1917 р. н.
- ⁶² Нечуй-Левицький І. Зазнач. праця. – С. 337.
- ⁶³ Записано 2.09.2002 р. у с. Бачкурине Монастирищенського р-ну від Шандри Марії Федорівни, 1930 р. н.
- ⁶⁴ Нечуй-Левицький І. Твори в двох томах. Т. 1: Повісті та оповідання. П'єса. – К., 1985. – С. 449.
- ⁶⁵ Ястребов В. Свадебные обрядовые хлебы в Малороссии // Киевская старина. – 1897. – № 11. – С. 283.
- ⁶⁶ НАФРФ. – Ф. 1–4, од. зб. 327... – Арк. 14.
- ⁶⁷ Там само. – Од. зб. 328... – Арк. 5.
- ⁶⁸ Ястребов В. Зазнач. праця. – С. 282.
- ⁶⁹ Записано 28–29.08.2002 р... від Суходольської Лідії Василівни... записано 28–29.08.2002 р. у смт Стеблів Корсунь-Шевченківського р-ну від Нетребенко Ганни Миколаївни, 1939 р. н.; записано 30.08.2002... від Соколової Хведори Гнатівни...
- ⁷⁰ Там само; записано 28.08.2002 р. у смт Стеблів Корсунь-Шевченківського р-ну від Масюк Мотрі Христанівни, 1913 р. н.
- ⁷¹ НАФРФ. – Ф. 1–4, од. зб. 328... – Арк. 15.
- ⁷² Описание свадьбы и свадебных обрядов украинских малороссиян (в Богуславщине)... – С. 89.
- ⁷³ Кравець О. Діяльність Т. Г. Шевченка в галузі етнології. – С. 58.
- ⁷⁴ Демченко І. Зазнач. праця. – С. 164.
- ⁷⁵ Записано 7.09.2002 р... від Часовенко Евдокії Арехтеївни...
- ⁷⁶ Щербань С. Весілля у селі Краснопілка на Уманщині... – С. 180.

⁷⁷ Записано 2. 09. 2002 р. у с. Бачкурине Монастирищенського р-ну від Лаврик Світлани Антонівни, 1938 р. н.; Прокопенко Раїси Юхимівни, 1938 р. н., Шандри Марії Федорівни, 1930 р. н.; записано 7. 09. 2002 р. у с. Тетерівка Жашківського р-ну від Часовенко Євдокії Арехтівни, 1917 р. н.

⁷⁸ Записано 1. 09. 2002 р. у с. Моринці Звенигородського р-ну від Шліхти Ярини Мусіївни, 1921 р. н.

⁷⁹ Там само.

⁸⁰ Записано 2. 09. 2002 р... від Шандри М. Ф ...

⁸¹ Записано 1. 09. 2002 р. в с. Моринці Звенигородського р-ну від Шліхти Я. М., 1921 р. н., Данильченко Марії Пилипівни, 1929 р. н.; записано 31. 08. 2002 р. у с. Тарасівці Звенигородського р-ну від Кармазин Валентини Василівни, 1951 р. н.

⁸² Записано 1. 09. 2002 р... від Данильчен-

ко М. П ...

⁸³ Записано 6. 09. 2002 р. у с. Летичівка Монастирищенського р-ну від Якубенко Ганни Панасівни, 1937 р. н., Демченко М. Г., 1936 р. н.; записано 7. 09. 2002 р... від Часовенко Є. А.

⁸⁴ Громова О. Зазнач. праця. – С. 84.

⁸⁵ Записано 28–29. 08. 2002 р. від Суходольської Л. В ...

НОСАЛІ – ФУНДАТОРИ НАРОДНОГО ЦІЛИТЕЛЬСТВА ВОЛИНИ

Галина Данильчук (м. Рівне)

Серед визнаних в Україні травознавців, дослідників і популяризаторів народної медицини імена батька й сина Носалів – Михайла Андрійовича (1886–1950) та Івана Михайловича (1913–1996) є чи не найпершими і найавторитетнішими. Написана ними й видана у 1958 р. книга “Лікарські рослини і способи їх застосування в народі” (К., Медичне видавництво) стала першим у цій галузі виданням повоєнного часу й одразу віднайшла свого читача, мала великий успіх і потребувала нових тиражів. Однак до недавнього часу про життя й сподвижництво цих людей було мало відомо широкому загалу. Рівненський обласний краєзнавчий музей 2003 р. вперше представив виставку “Кожне ж дерево з плоду свого пізнається”, яка стала достатньо повним розкриттям життєвого шляху Носалів. Основа виставки – це унікальні документи, фотографії та книги із сімейного архіву К. Носалія, який нині мешкає в Рівному.

Михайло Андрійович Носаль народився 12 квітня 1886 р. в с. Розлопи Люблінської губ. (тепер у складі Польщі) у селян-

ській багатодітній сім'ї. Закінчив у 1903 р. духовне училище у Варшаві, а згодом – православну духовну семінарію в Холмі. Отримав сан священника в 1911 р. і парафію в с. Ольховець, а потім в с. Луковськ Холмського повіту. Разом з дружиною Катериною вони дали життя чотирьом дітям: Георгію, Тетяні, Івану та Григорію. З початком Першої світової війни родина Носалів була евакуйована в с. Високий Борок Чериковського повіту Могильовської губ., де М. Носаль став священником сільської церкви. Він усе свідоме життя вивчав рослини і їх цілющі властивості. Досліджене, знайдене й почуте від простих і мудрих людей записував у товсті зошити, які збережені до сьогодні і лягли основу майбутньої книги.

Цікаву сторінку життя М. Носалія становлять роки, прожиті на Могильовщині (1915–1922), коли його в 1918 р. залучили до співпраці в Союзі кооперативів для виконання обов'язків інструктора кооперації Чериковського Союзу. Людина високоосвічена, інтелігентна й доброзичлива, він користувався серед різних верств населення великою повагою, про що свід-